

Hol áll az Ószövetség kutatása?

A válasz egyértelműen az, hogy nem áll; ellenkezőleg, nem is halad, hanem úgy egyenesen galoppozik. Egyenesen? Az irány éppenséggel nem egyenes, de nem is görbe, hanem inkább azt mondhatnánk, hogy szerteágazó, szinte átláthatatlan. Szimptomatikus, amit *A Pentateuchos-kutatás rövid történetében*¹ olvashatunk: a régi tudományos konszenzus megszűnt, új pedig még csak meg sem jelent a kutatás horizontján. Ember legyen a talpán, aki megmondja, hányadán is állunk!

Mindenek előtt az okokat célszerű felemlenünk. Voltaképp csupa örvendetes dolgot sorolhatunk itt fel: a hatvanas és hetvenes évek kutatásai alaposak voltak, de a teológiai tanárok munkája is messze felülmúlta az előző generációkét; az internacionális együttműködés is meghozta gyümölcsét, így a nagy professzorok tanítványai szinte minden földrészre eljutottak. Különösen az Egyesült Államok fejlődött óriásit a Biblia kutatásában – s ha egy kicsit utána nézünk, akkor az ottani tanárok mindegyike Európában, elsősorban Németországban tanult. Míg a XX. század közepe táján körülbelül mindenkiről lehetett tudni, hogy mi várható el tőle, addig a század vége felé gyakorlatilag bárki, bárhol, bármikor előállhatott olyan eredménnyel, ami robbanást okozott a kutatásban. A másik ok, szintén szubjektív és szintén alapjában véve örvendetes, a nyomdatechnika, első sorban a számítógépes szövegszerkesztés fejlődése. Míg régen akár egy évig is eltartott egy könyv szedésének elkészítése, addig most kész floppy-lemezekkel jönnek a szerzők (esetleg e-mailen küldik a betördelt anyagot), amit offset-technikával egy hónap alatt is kész könyvvé varázsolnak. Ráadásul igen olcsó ez az eljárás (bár ez a könyvek árain nem látható) – mindez azt jelenti, hogy a megjelent könyvek száma gyorsan nőtt, és nő mind a mai napig. Az örvendetes lehetőség azonban nem kívánt következményeket is vont maga után: nagy és híres kiadók billentek meg, mert minőségileg nem bírták el a mennyiségi termelést. A leideni Brill², a berlini de Gruyter³, vagy a tübingeni Mohr⁴ kiadó átmenetileg bukórepülést is csinált, s bár kitűnő szakemberek révén ezt a hibát időközben kijavították, mégsem mondhatjuk el, hogy egy kiadó ma éppúgy garantálja a színvonalat, mint félszáz évvel ezelőtt – azt pedig még kevésbé, hogy tudni lehetne, hol jelennek meg a jó könyvek. Sajnos inkább az a jellemző, aminek klasszikus példája a sheffieldi Academic Press lehet: a világszínvonal és a csapnivaló minőség jól megfér egymás mellett⁵. Ember legyen a talpán, aki eligazodik ebben a kavalkádban! – Röviden így foglalhatom össze a megváltozott helyzetet: míg a XX. század elején (és a XIX. század végén) a nagy modell-váltások generációnként következtek egymás után, addig a század közepére ez az intervallum 15-20 évre csökkent (ez G. von Rad, M. Noth és kortársaik működésének, valamint az új, vagy megújuló monográfia-sorozatoknak a következménye) – ma pedig 4-5 évenként bekövetkezik egy-egy hatalmas változás! Magyarra

¹ A. de Pury és T. Römer bevezetése a *Le Pentateuque en question* c. kötethez, 1989-ből. Magyarul: Budapest, 1994.

² Csak egy pillantást vessünk olyan kiadványokra, mint pl. N.P. Lemche, *Early Israel* (1985), s nem is a tartalomra (ami persze vitatott), hanem inkább a kiállításra. A szedés, nyomás illetlenül csúnya, de azért az a Brill kiadóhoz mégsem illő, hogy angolul is hibás könyvet adjon ki!

³ Az amatőr szövegszerkesztés természetesen a de Gruyternél is jelentkezett, s riasztóan csúf benyomást keltett. A BZAW pedig (s ez még most is tart) jóformán minden disszertációt elfogadott kiadásra, csak hogy a mennyiséget növelni tudja.

⁴ Ha valakinek meghökkentő lenne: gondoljunk a WUNT 2. sorozatának meglehetősen rossz hírére tudományos körökben.

⁵ Főként a *Journal for the Study of the Old Testament* Supplement Series-ében megjelent kötetekre gondolok. Bizony, a legjobb ott jó barátsággal megfér a legrosszabb mellett is. – Ugyanez egy kicsit elmondható a svájci, fribourg-i Orbis Biblicus et Orientalis sorozatáról is, bár a színvonalra ott jobban vigyáznak. Ugyanakkor azonban a sorozat semmilyen kiadói koncepciót nem mutat fel.

fordítva: míg a XX. század nagyobbik felében ösztöndíjas diákjaink akár egy egész életen keresztül megélték abból, amit módszerben és eredményekben tanáraiktól tanultak, ma ez a tanult anyag vésszes sebességgel, rövid időn belül elavul. Végeredmény: ma is távolodunk Európától, vagy helyesebben mondva Európa távolodik tőlünk, ha nem kapcsoljuk be a rakétákat!

A feladatom mármost az, hogy megpróbáljam megfogalmazni: hol vannak az Ószövetség kutatásának nagy fordulópontjai az utóbbi évek kutatásában? Csupán az összehasonlítás kedvéért említem, hogy a nyolcvanas évek során írt írásmagyarázati módszertanom tervét Muntag Andor professzor azért hagyta jóvá, mert látta, hogy a kutatás duktusának bemutatásával sok mindent be tud pótolni a magyar olvasó – s most, hogy a Pápa Református Teológiai Akadémia újra kiadta könyvemét⁶ (amiért hálás köszönet Xeravits Gézának és Zsengeller Józsefnek⁷), egyszerűen képtelen voltam hasonló duktuszt felmutatni az utóbbi másfél évtized történetében. A „narratív exegézis” címszó alatt egyfajta módszertani összefoglalást próbáltam meg adni, de aki foglalkozott ezzel a témával, az tudhatja, milyen szerteágazó módszerek és eredmények kapcsolódnak ehhez a fogalomhoz.

Talán szubjektív, ha azt mondom, hogy az utolsó nagy modell-váltás, ami az egész világ kutatására kihatással volt s relatív nagy konszenzus kísérte, Brevard S. Childs modellje volt: *Introduction to the Old Testament as Scripture*⁸. Nem kisebbíti Childs érdemét, hanem a modell vivőképességét bizonyítja, hogy nem csak Amerikában, hanem Európában is hasonló gondolatok fogalmazódtak meg, s nem csak az Ószövetség, hanem az Újszövetség vonatkozásában is. Childs könyve 1979-ben jelent meg; már előbb elég nagy visszhangot váltott ki azonban A.H.J. Gunneweg hermeneutikája: *Vom Verstehen des Alten Testaments*⁹; s nem kevésbé volt nagy hatású P. Stuhlmacher könyve sem: *Vom Verstehen des Neuen Testaments*¹⁰. A hatást mutatja, hogy 1979-ben indult meg Pittsburgh-ben a *Horizons in Biblical Theology*, Neukirchenben pedig 1986-ban a *Jahrbuch für Biblische Theologie* c. folyóirat. Az említett könyvek antikváltak a korábbi közös bibliai teológiai kutatást (a „gesamtbiblisch” kifejezés azonban már megtalálható volt H. Gese munkáiban¹¹ is), s ma már ezek a könyvek is elavultak. Nem tényleges, tartalmi értékükről szeretnék most beszélni, hanem arról, hogy milyen utóhatása volt a bibliatudomány egészének megváltozására első renden Childs munkája¹². Childs maga is Baselben tanult¹³, W. Baumgartner tanítványa volt, s hangsúlyozta, hogy nem a kritikai tudomány ellen szól; az ellen szól, hogy az ószövetségi

⁶ *Az ószövetségi írásmagyarázat módszertana*, Pápa: PRTA, 2005.

⁷ Egy ideig haboztam, hogy megtisztelő felkérésüknek eleget téve kiegészítéssel újra közreadjam régi munkámat. Időközben azonban megjelent Kocsis Imre cikke is: A történeti-kritikai módszer, in: Benyik György, *A Biblia értelmezése*, Szeged: JATE Press, 2005, 114-129; a cikk meggyőzött arról, hogy könyvemnek még ma is van létjogosultsága.

⁸ London: SCM Press, 1979. – Childs e könyve után még sokszor tudta demonstrálni, hogy nézetei mennyire gyümölcsözők a bibliai teológia szempontjából. Lásd *The New Testament as Canon*, Philadelphia: Fortress Press, 1984; *Old Testament Theology in a Canonical Context*, Philadelphia: Fortress Press, 1985; *Biblical Theology of the Old and New Testament. Theological Reflection on the Christian Bible*, Minneapolis: Fortress Press, 1992. Az igazsághoz hozzátartozik mindazáltal, hogy Childs korábbi művei is jelezték ezt az irányultságot, különösen az Old Testament Library sorozatban írt kommentárja a 2Móz-hez (*Exodus*, London: SCM Press, 1974), valamint a *Biblical Theology in Crisis*, Philadelphia: Fortress Press, 1970.

⁹ Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977.

¹⁰ Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

¹¹ Lásd itt összegyűjtött írásait: *Vom Sinai zum Zion*, München: Chr. Kaiser, 1974; *Zur biblischen Theologie. Alttestamentliche Vorträge*, München: Chr. Kaiser, 1977.

¹² A magyar szakirodalom – ha lassan is – megpróbálkozott a recepcióval. A német irányzatot jól képviseli fordításomban M. Oeming cikke: *Unitas Scripturae, Református Egyház* 42 (1990), 238-239, 276-278. Az amerikai irányzat pedig a Bogárdi Szabó István fordításában megjelent könyv által érhető el a magyar olvasó számára: D.L. Baker, *Két szövetség, egy Biblia*, Budapest: Hermeneutikai Kutatóintézet, 1998.

¹³ 1950-53 között a Theologisches Alumneumban lakott. Lásd: M. Wagner (Hrsg.), *150 Jahre Theologisches Alumnium in Basel*, Basel, 1994, 140.

bevezetés a „Sitzfleisch” kérdése maradjon, s oly keveset eredményezzen teológiai vonatkozásban. Azt javasolja tehát, hogy kritikai kérdezősködésünk ne álljon meg a szöveg háttérének feltárásakor, hanem kutassa azt is, hogy a már megszületett szöveg milyen hatást vált ki a hallgatókra vagy olvasókra – ezt a folyamatot pedig el egészen a szöveg kanonizálásáig nyomon kell kísérjünk¹⁴. Childs igaza hermeneutikai alapon állva egyszerűen tagadhatatlan: a szöveg magyarázatában az eschatológikus pillanat nem a szöveg megszületése, hanem annak olvasása. Ismétlem: Childs teóriája ma már minden egyéb, csak nem „modern”; melléfogásai pedig óriásiak voltak (például az Énekek éneke kanonikus intencionalitásának magyarázása: mivel Salamonnak tulajdonítja a felirat a szerelmi énekeket, ezért nem líraként, hanem bölcsességirodalomként kell értelmeznünk őket...) De a hatás – egyszerűen fulguráns volt! Hirtelen rádöbbsentek azok is, akik nem tartoztak se Childs, se Gunneweg holdudvarába, hogy az egyes próféciák vagy elbeszélések keletkezése utáni idő megmozdul, életre kel, s a legérdekesebb kutatási téma lehet – el egészen a kanonizálás pillanatáig. S hogy egy provizórikus végpontot is említsünk: legalábbis pillanatfelvételnélként szimptomatikus R. Albertz kötete a *Biblische Enzyklopädie*¹⁵ sorozatban, aki az „fogság idejéről” meglepően sok adatot közöl – arról a korról, amit hagyományosan fehér foltként kezeltek az Izrael történetének vagy az izraeli vallástörténet megírói. Persze, a 340 oldalas könyvből a történelem rövid 60 oldalt tesz ki, s annak is jó része nemzetközi történelem. Maga Izrael története marad 25 oldalnak – nem tudunk többet, mint száz évvel ezelőtt! Viszont érdekes módon fölűnik Ámósz, Hóseás, Mikeás, Zofóniás és Habakkuk könyve a tárgyalt témák között, majd persze a legnagyobb teret Jeremiás, Ezékiel és Ézsaiás könyve, valamint a Deuteronomiumi Történeti Mű kapja. Hasonlóan bibliai teológiai témaként fölmerülnek a fogság teológiai feldolgozásának különböző teóriái. Nyilván nem szerzőségi kérdések foglalkoztatják a kutatást itt, hanem a kollektív szerző fogalma, illetőleg a könyvek megszerkesztésének teológiai kérdései. A fogság és közvetlen a fogság utáni idők a mai kutatás egyik kedvenc témája!

Ha valaki külső szemlélőként pillant a kutatásokra, s csupán felszínesen akar tájékozódni, akkor azt látja, hogy újabb hatalmas változás történt: míg a XIX. század végén, ill. a XX. század elején divat volt igen erős kritikai hangot megütni, addig a század közepére ez a criticizmus jócskán szelődött. Csupán egyetlen pillantást kell vessünk B. Duhm Ézsaiás-kommentárjára¹⁶, vagy C. Westermann nagy sikerű Deutero- és Trito-Ézsaiás magyarázatára¹⁷, s látjuk a különbséget: Duhm sokkalta több kiegészítést, glosszát talált, mint Westermann – s érdekes, hogy ezeket lemetélte, s nem is magyarázta. Westermann, de nem csak ő, hanem kora is, ebben jóval visszafogottabb volt. S ma? A helyzet sokkalta „rosszabb”, mint száz évvel ezelőtt. Ma már senki nem lepődik meg azon, ha valaki Ézsaiás könyvéből csupán néhány verset vezet vissza a Kr.e. VIII. század prófétájára! Természetesen ezt is extrém fölfogásnak kell tekintenünk, éppúgy, mint hogy a fogság idejét Albertz szerint az irodalom aranykorának tartjuk – a szükségszerű ellenreakció jönni fog!¹⁸

Ezzel együtt a szöveg keletkezése és a könyvek egybeszerkesztése, majd kanonizálása közötti időt nem szabad kiiktatnunk – ezt a hiányt rengeteg tanulmány pótolja. Talán úgy is

¹⁴ Ezt a mozzanatot jól emeli ki Fabiny Tibor Childs tanulmányaiban, lásd legutóbbi cikkét: A hatástörténeti megközelítés, in: Benyik György (szerk.), *A Biblia értelmezése*, Szeged: JATE-Press, 2005, 33-50. Childs *opus magnuma* mégis – véleményünk szerint – az 1992-es közös bibliai teológia, s ezt egy szélesebb körű teológiai szakirodalom összefüggésben kell látnunk.

¹⁵ *Die Exilszeit. 6. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart: Kohlhammer, 2001.

¹⁶ Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1892. Az utolsó átdolgozott kiadás 1922-ből származik, de a kommentárt még 1967-ben is kiadták!

¹⁷ Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966 (1981-ből származik a 4. kiadás).

¹⁸ Jött is! Lásd az oxfordi kollégium gyűjteményes kötetét: J. Day (ed.), *In Search of Pre-Exilic Israel*, London/Edinburgh: T. & T. Clark, 2004. Ebben a kötetben persze leginkább az Oxford–Sheffield ellentétet kell látnunk.

fogalmazhatunk, hogy hangsúlyeltolódás jött létre a kutatásban: az eredeti események feltárása mellett hangsúlyosabb a kikristályosodási folyamatok pontosítása. Ha nem tűnik szerénytelenségnek, megemlítem, hogy 1990-ben megpróbáltam a hangsúlyeltolódást bemutatni Habakkuk-könyvének vizsgálatával¹⁹ (igaz, nem gondoltam az egész óizraeli irodalomra, hanem csak egy könyvre). Az „Egy sosem élt próféta súlyos öröksége” éppen azt akarta hangsúlyozni, hogy mennyivel gazdagabb teológiai eredményt érünk el, ha a hagyományozás folyamatára koncentrálunk, s nem csupán egy próféta életére. Tóth Kálmán professzor úr annak idején „tökéletes analízisnek” nevezte munkámat, bár megjegyezte, hogy az ilyen munka nem mindenben tetszik neki – úgy gondolom, sokak véleményét fogalmazta meg. Megjegyzendő, hogy munkámmal párhuzamosan dolgozott K. Seybold, aki inkább a könyvben levő zsoltár-tradíciókat emelte ki²⁰, s ezzel szintén áttette a hangsúlyt a könyv szerkesztésére.²¹ – Mindez sokkal átfogóbb módon történik ma. Ugyan nem a legfrissebb eredmény, de általánosan elfogadott konszenzust ismertet P.L. Redditt cikke a Society of Biblical Literature 2001-es Seminar Papers-ében²², amikor arról beszél, hogy Hóseás, Ámós, Mikeás és Zofóniás könyvét megpróbálták már a fogság után gyűjteménybe foglalni, majd ez egybeszerkesztés és Ézsaiás könyve között fedezhetők fel kereszt-referenciák. Mindez eredmények mögött komoly redakció-kritikai vizsgálatok állnak. Arra azért hadd hívjuk fel a figyelmet, hogy bármennyire is örvendetes új szempont jelent meg a kutatásban, a bizonytalanságok mégis igen nagyok. Albertz és Redditt korrektül idézi a kutatókat, s főként a perzsa kort jelöli meg a redakcionális-szerkesztői tevékenység megindulásaként. Az az O.H. Steck²³ azonban, akinek munkáira gyakran épít a mai kutatás, még úgy föltételezte, hogy a prófétai könyvek egybeszerkesztésének munkáját a hellén hódítások provokálták: Izraelnek újra át kellett gondolnia helyét a világpolitikában. Steck hét lépést föltételez a több prófétai könyvet egyesítő gyűjtemény kialakulásának történetében, s e lépéseket a Kr.e. 332 és 220 közé datálja. Az említett korban azonban rendkívül nehéz támpontot keresni a pontosabb datáláshoz, miként a perzsa korban is – a teória nagy vonalaiban tehát biztosan jó, de részletekbe menve bizonytalanságok vannak.

Mindenesetre a példa gyönyörűen mutatja azt az új tendenciát, miszerint a kutatók most megint szívesen datálnak minél későbbre. A datálás kérdése természetesen nem döntő jelentőségű a tartalomra nézve: ha valami korábbi keltezésű, éppúgy kötelezően kanonikus, mint ha később keletkezett volna, ill. *vice versa*. Viszont interpretatív szempontból sokat mondó. Ismét egy példával éljünk: F. Crüsemann 1978-ban²⁴ még merészen kritizálta azt a wellhauseni nézetet (ami még ekkor is elterjedt volt!), miszerint a királyság intézményének visszautasítása csupán későbbi, teokratikus nézeteken nyugvó interpretációja a Sámuel-Saul-történeteknek. Érvelése meglehetősen meggyőzőnek hatott akkor: a teokrácia gondolata ugyan későbbi, de van királyellenes rétege a történeteknek. A redakció tehát nem teljesen újat hozott a régebbi elbeszélésekhez képest, hanem csupán annak egyik mozzanatát emelte ki, s tematizálta, ill. teológiailag megalapozta. Hasonló volt A. de Pury dolgozata²⁵ is a

¹⁹ Újranyomatva: *Az Ószövetség fényei*, Budapest: Mundus, 2002, 108-137.

²⁰ K. Seybold, Hab 2,4b und sein Kontext, in: *Studien zur Psalmenauslegung*, Stuttgart: Kohlhammer, 1998, 189-198; valamint kommentárja: *Nahum, Habakuk, Zephanja*, Zürich: TVZ, 1992,

²¹ Természetesen olyan természetű probléma-fölvetésről van szó, hogy sok részletekbe menő vitát föltételezhetünk. Bárhogy értékelje is ki azonban egyik vagy másik részletet, a modell helyességét erősítik meg az újabb összefoglalók, lásd R.D. Haak, *Habakkuk*, Leiden: Brill, 1992.

²² P.L. Redditt, The Formation of the Book of Twelve: A Review of Research, in: *Society of Biblical Literature. Seminar Papers 2001*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2001, 58-80. Redditt ismerteti többek között E. Bosshard-Nepustil, T. Collins, P.R. House, J.D. Nogalski, A. Schart, M.A. Sweeney és mások munkáit.

²³ *Der Abschluß der Prophetie im Alten Testament. Ein Versuch zur Frage der Vorgeschichte des Kanons*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1991.

²⁴ *Der Widerstand gegen das Königtum*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag.

²⁵ *Promesse divine et légende culturelle dans le cycle de Jacob*, I-II, Paris: Gabalda, 1975.

Pentateuchos kérdéskörében: a Jákób-történetek esetében nem helyes modell a „kultuszi legenda” és a „teológiai ígéret” fogalmának szembeállítás; a Jákób-történetek összeomlanak, ha kivonjuk belőlük a teológiai ígéret mozzanatát. Arról van inkább szó, hogy a történetek szerkesztői megjegyzései egy jelentős mozzanatot kiemeltek, hangsúlyoztak, s az elbeszélések vezérfonalául tették meg. Míg Crüsemann Wellhausen örökségével vitázott, addig de Purynek H. Gunkel hatásával kellett itt megbirkóznia. Ma már azonban ő is azt mondja, hogy bizony igen fontos része a patriarcha-történeteknek a perzsa korban keletkezett (az Ábrahám-történetek²⁶), s bár a Jákób-tradíció korai (legalább VIII. századi), az 1Móz 12-50 egységét bőven a perzsa kor közepére kell datáljuk.

Első futamban úgy kell értékeljük a kutatás történetét, hogy egy bizonyos korrektúra szükségszerűen jött. Azt ui. biztosan tudjuk, hogy Palesztinában kb. a Kr.e. VIII. század során jelennek meg a relatíve hosszabb írásos emlékek, amelyeket még leginkább állatbőrökre írtak. Egy állat bőrére azonban egy-egy prófétai ige felfér, esetleg egy szerződés szövege is; átfogó történeti művet azonban ez időben anakronizmus elvárunk! A G. von Rad által fémjelzett IX. századi Jahwista, mint a salamoni felvilágosodás nagy műve, egyszerűen nem realiztikus föltételezés. Közismert, hogy a Jahwista teóriája már a hetvenes évek második felében jelentős kritikákat kellett elszenvedjen. H.H. Schmid²⁷ és tanítványa joggal hangsúlyozta, hogy a Jahwistának tulajdonított szövegek bizonytalanságosan ismerik a klasszikus prófétafogalmat, de a deuteronomista teológiát is – későbbre kell datáljuk e passzusokat. R. Rendtorff pedig nemes egyszerűséggel úgy fogalmazott, hogy a Jahwista sohasem létezett, hacsak nem a szerzők fejében.²⁸ Némi föllélegzésre adhatott okot J. Van Seters elmélete, aki szerint leghelyesebb a Jahwistát az V. századra datálni²⁹ – tehát a Jahwista mégis megmenekült! Véleményem szerint nem menekült meg; Van Seters érvelése ugyan sokszor érdekes és nézetei megfontolandók, viszont sokkal alaposabb irodalom-kritikai vizsgálatok is folynak, amelyek nem erősítik meg az V. századi datálást. Inkább az a helyzet, hogy az említett harminc éves föltételezések után a többi történeti mű is – hogy úgy mondjam – fölrobbant: kiderült, hogy különböző rétegeket kell föltételeznünk a Deuteronomiumon, a Deuteronomiumi Történeti Művön és a Papi Iraton³⁰ belül is, s ezért többen vannak, akik egyik vagy másik létezését is megkérdőjelezzik.

Természetesen sok idő lenne szükség ezek részletes előtárására. Engedtessek meg most csupán egy példának³¹ az említése: T. Veijola nemrégiben megjelent Deuteronomium-kommentárja³² úgy tartja, hogy a deuteronomiumi törvény eredetében nem más, mint a Szövetség könyvének átdolgozása, és pedig egy újszerű szempont szerint: az egységes nép és a kizárólag Isten kapcsolatának szempontjából, úgy, ahogy azt a *s^ema' jisrá'él*

²⁶ Abraham: The Priestly Writer's Ecumenical Ancestor, in: S.L. McKenzie/T. Römer/H.H. Schmid (eds.), *Rethinking the Foundations. Historiography in the Ancient World and in the Bible. Essays in Honour of John Van Seters*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 2000, 163-181.

²⁷ H.H. Schmid, *Der sogenannte Jahwist*, Zürich: TVZ, 1976; M. Rose, *Deuteronomist und Jahwist. Untersuchungen zu den Berührungspunkten beider Literaturwerke*, Zürich: TVZ, 1981.

²⁸ Híres könyve: *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 1977.

²⁹ Több könyve is ezt propagálja: *In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, New Haven: Yale University Press, 1983; *Der Jahwist als Historiker*, Zürich: TVZ, 1987; *The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers*, Louisville: John Knox Press/Westminster Press, 1994.

³⁰ Engedtessek meg nekem, hogy ezúttal a Papi Irrattal ne foglalkozzam, mert olyan hely- és időigényes lenne. Az olvasót kárpótolja ezért a hiányért Albert de Pury cikke: A Papi Irat Jákób-története, ami a KRE 150 éves jubileuma alkalmából megjelenő kötetben „Hálával áldozál” megjelenés alatt áll.

³¹ A példák száma azonban magas lehetne! Nem könnyű, de igen hasznos olvasmányként ajánlható R.G. Kratz összefoglalója: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

³² *Das 5. Buch Mose. Deuteronomium*, ATD 8,1, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.

megfogalmazza.³³ Így érthető, hogy sok minden másként jelenik meg; hogy csak a klasszikus példát említsük: a páska nemzeti ünnepként, Jeruzsálemben történő megünneplése (ami eredetileg nyilván családi ünnep volt). A kultusz reformját is nyilván ez a szempont határozta meg. A sokat keresett Ur-Deuteronomium Veijola szerint az 5Móz 4,45 versének főíratával kezdődött, s tartalmazta *s^ema' jiszra'él*t, majd pedig az egyes törvényeket: a kultuszcentralizációt (12), a tized törvényét, az eladósodásról szóló rendelkezést, a héber rabszolgák szabadon bocsátását, a zsengek törvényét, illetve az éves ünnepek előírását³⁴. A deuteronomiumi törvény (szintén deuteronomiumi) kerete először csak Mózes halála előtti dolgokat tartalmazott, s miként a Tízparancsoltnak a történeti helye a Hóreb hegyi teofánia, úgy a deuteronomiumi törvény történeti helyének Móáb mezejét teszi meg a deuteronomista szerző, mintegy Mózes testamentumaként hagyva ránk magát a részletes törvényt. Ezt keretet azonban újabb deuteronomista kiegészítés érte, ami már nem elégedett meg a közvetlen honfoglalás előtti képpel, hanem az egész üdvtörténetet el akarja mondani a Hóreb hegyétől a honfoglalásig. – Ez a leegyszerűsített kép talán némelyeket még mindig megdöbönt a bonyolultságával, pedig Veijola nézeteit is nagyon átfogóan ismertettem, s Veijola maga is inkább a leegyszerűsítés felé tart. Természetesen nem beszélünk itt más, jelentős kutatásokról (mint pl. N. Lohfink³⁵, vagy G. Braulik³⁶ könyveiről), hiszen cél inkább az volt, hogy megmutassuk: mi változott a kutatásban. Ha valaki az ATD sorozatban G. von Rad kommentárjával³⁷ összehasonlítja a most megjelent Deuteronomium-magyarázatot, kb. láthatja a különbséget.

Ha a Deuteronomium ilyen hatalmas megrázkódtatáson ment keresztül, akkor aligha gondolhatjuk, hogy a Deuteronomiumi Történeti Mű megmaradt volna úgy, ahogy M. Noth előtárta az *Überlieferungsgeschichtliche Studienben*³⁸. Talán már azt is elfelejtettük, hogy Noth tételeinek voltak igen heves ellenzői is – nem is akármilyen személyiségek, hogy csak a budapesti dízdoktor Otto Eißfeldt³⁹ említsük. Noth teóriája azonban talán a legsikerültebb hipotézisnek bizonyult egy átfogó történeti ívről, amely a honfoglalástól az országvesztésig írja le Izrael történetét, s a bűnvallás (az Istenhez való visszatérés felszólításával) a mondanivalója. Egyre inkább kérdés lett azonban e történeti mű egysége. Noth egyik legjobb tanítványa, R. Smend már a hetvenes években jelezte⁴⁰, hogy a történeti mű legalább két rétegével kell számoljunk: az egyik inkább a történelem folyamatára teszi a hangsúlyt, a másik pedig inkább a törvényre. Tőle függetlenül (bár Noth tételeinek alapvetően helyeselve)

³³ Érdekes itt összehasonlítást tenni a korábbi idők kutatásával. Az összehasonlítást igen megkönnyíti H.D. Preuß 1982-ből származó összefoglalója az Erträge der Forschung sorozatban: *Deuteronomium*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

³⁴ T. Veijola nézeteivel rokon E. Otto fölfogása, aki úgy gondolja, hogy ugyan az asszír fennhatóság megszűnése tette lehetővé a deuteronomiumi reformot és mozgalmat Izraelben, a törvénykezés mégis továbbra is asszír mintára történt. Lásd: *Das Deuteronomium*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 2000. Valami hasonlót próbáltam már én is megmutatni a magyar közönségnek cikkemben 1997-ben: Szeresd felebarátodat – öld meg testvéredet? Az 5Móz 13 a mai írásmagyarázat fényében, in: *Az Ószövetség fényei*, Budapest: Mundus, 2002, 214-222.

³⁵ *Studien zum Deuteronomium und zur deuteronomistischen Literatur*, I, Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 1990.

³⁶ *Studien zur Theologie des Deuteronomiums*, Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 1988.

³⁷ Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964

³⁸ Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck), 1957² (eredeti: Halle: M. Niemeyer, 1943).

³⁹ Lásd *opus magnum*át, az *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck), 1964³, a 323. lapján tett szarkasztikus megjegyzéssel. – M. Noth kiértékeléséhez, szarkazmus nélkül, lásd S.L. McKenzie/M.P. Graham (eds.), *The History of Israel's Traditions. The Heritage of Martin Noth*, Sheffield: Academic Press, 1994. E kötetben különösen W. Dietrich cikkét: Martin Noth und die Zukunft des deuteronomistischen Geschichtswerkes, németül újranyomtatva: *Von David zu den Deuteronomisten. Studien zu den Geschichtsüberlieferungen des Alten Testaments*, Stuttgart: Kohlhammer, 2002, 181-198.

⁴⁰ Das Gesetz und die Völker. Ein Beitrag zur deuteronomistischen Redaktionsgeschichte (1971), in: *Die Mitte des Alten Testaments*, München: Chr. Kaiser, 1986, 124-137.

vélte úgy F.M. Cross⁴¹ is, hogy kétszer is számolnunk kell deuteronomista redakcióval a Józsué-2Királyok egységén belül: az egyiknek a királyok bűnei a témája, a másiknak viszont a dávidi királyság és Jeruzsálem kiválasztása. E kettő ugyan még jól összefér egymással, s datálható Jósias korára. Érezhető azonban egy olyan redakcionális réteg is, amely már a fogság alatt keletkezett, s a fogság tényének megmagyarázása a célja. A Smend-tanítványok tovább pontosították a „göttingeni iskola” tételeit: W. Dietrich a Sámuel könyveiben egy prófétai, egy történeti és egy törvényre koncentrálnak réteget föltételez; hasonlóképpen több etapban képzeli el a deuteronomiumi redakciót T. Veijola is⁴². A Deuteronomiumi Történeti Mű kutatástörténetének megírói⁴³ aztán kapkodhatják a fejüket, hogy a szinte naponta felmerülő újabb teóriákat legalább megmagyarázni próbálják. Mindenesetre a helyzet van annyira átláthatatlan, hogy többekben fölmerül a kérdés: egyáltalán beszélhetünk-e még Deuteronomiumi Történeti Műről? E.A. Knauf⁴⁴ például (aki egyébként is szívesen tagad mindent) kifejezetten nemmel válaszol erre a kérdésre. Szerinte lehetetlen, hogy egy Papi Irat előtti Józsué könyve egy ilyen történeti mű része lett volna – ha egyáltalán rekonstruálható egy ilyen könyv, akkor az teljesen alkalmatlan a történeti mű bevezetéseként, hiszen az erőszakos honfoglalásra jellemző passzusok teljesen hiányoztak belőle. Hasonlóképpen nem lehet a DTM része a Bírak könyve sem; a Bírak könyvében ugyanis a deuteronomistának tulajdonított passzusok (első sorban a hőstörténetek keretelbeszélései) egészen más jellegű redakcionális munkát mutatnak, mint egyebütt⁴⁵. A Sámuel könyvei szintén nem tarthatók számon a DTM részeként, hiszen ott más történeti művekkel kell számolnunk (amiket a klasszikus nézet szerint a DTM magába olvasztott: Dávid felemelkedésének története, Dávid trónutódlásának története, stb.). Mi marad? A Királyok könyvei egyedül! Történeti műnek ez kevés! – így Knauf. Nincs összefoglalás: a kérdés végső tisztázása még várat magára. Csak annyit említsünk még meg, hogy hasonló elaprózódás a Papi Irrattal kapcsolatban is fölmerült; igaz, a Papi Irat léte nem forog kockán, sőt lassanként a korai Papi Irat szirénhangjai is elhalkulnak (jóllehet még a számítógépes adatkezelés révén is megpróbálták bizonyítani

⁴¹ *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1973, 278kk; tanítványa részletesebben is kifejtette ezt: R.D. Nelson, *The Double Redaction of the Deuteronomistic History*, Sheffield: Academic Press, 1981.

⁴² Főként két könyvét említhetjük itt: *Die ewige Dynastie. David und die Entstehung seiner Dynastie nach der deuteronomistischen Darstellung*, Helsinki: Finnische Exegetische Gesellschaft, 1975; *Das Königtum in der Beurteilung der deuteronomistischen Historiographie*, Helsinki: Finnische Exegetische Gesellschaft, 1977. Említhetjük még összegyűjtött írásait: *David. Gesammelte Studien zu den Davidüberlieferungen des Alten Testaments*, Helsinki/Göttingen: Finnische Exegetische Gesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.

⁴³ Jó áttekintést olvashatunk az alábbi művekben: M. Weinfeld, *Deuteronomy and Deuteronomistic School*, Oxford: University Press, 1972; B. Halpern, *The First Historians. The Hebrew Bible and History*, San Francisco: Harper & Row, 1988; Helga Weippert, *Das deuteronomistische Geschichtswerk. Sein Ziel und Ende in der neueren Forschung*, *Theologische Rundschau* 50 (1985), 213-249; R. Bartelmus, *Forschung am Richterbuch seit Martin Noth*, *Theologische Rundschau* 56 (1991), 221-259; M.A. O'Brian, *The Deuteronomistic History Hypothesis: A Reassessment*, Freiburg/Göttingen: Universitätsverlag/Vandenhoeck & Ruprecht, 1989; W. Dietrich/T. Neumann, *Die Samuelbücher*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995. – Érdekes összehasonlítani régebbi kutatástörténeti összefoglalókkal mindezeket: E. Jenni, *Zwei Jahrzehnte Forschung an den Büchern Josua bis Könige*, *Theologische Rundschau* 27 (1961), 1-34; A.N. Radjawane, *Das deuteronomistische Geschichtswerk. Ein Forschungsbericht*, *Theologische Rundschau* 38 (1974), 177-216.

⁴⁴ L' 'Historiographie Deutéronomiste' (DtrG) existe-t-elle?, in: A. de Pury/T. Römer/J.-D. Macchi (éds.), *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève: Labor et Fides, 1996, 409-418.

⁴⁵ Ezt a nézetet vallja U. Becker, *Richterzeit und Königtum*, Berlin-New York: W. de Gruyter, 1990. – Csupán érdekességként: U. Becker tanulmányát V. Fritz a legjelentősebbek között tartja számon; W. Dietrich pedig ellenzi (két szóbeli közlés alapján). Ez utóbbi véleménye az, hogy a deuteronomista a Bírak könyvét egyszerűen más anyagból kellett összeállítsa, ezért dolgozott másként.

azt⁴⁶). Viszont a Papi Iraton belüli rétegződés, ne mondjuk atomizálás úgy tűnik föltartóztathatatlanul halad előre.

A késői datálás szándéka néha bizarr méreteket is ölt. Főként Sheffield és Koppenhága jár elől e szándék megjelenítésében, néha a szakkollégák kedélyét is borzoló cikkeikkel. P.R. Davies a történelem fogalmát is fel akarja osztani, amikor a „Biblical Israel”, „Ancient Israel” és „History of Israel” kifejezéseket szétválasztja⁴⁷. Persze, amit mi történelemnek tartunk, azt ő redukálja a hasmoneus királyság ideális képének, amit azért vetítettek vissza a Kr.e. X. századra, hogy az új zsidó királyságot történetileg legitimálják. Felejtsük el Júdát (a Déli Országrészt); nem létezett. Dávid és Salamon királysága fikció! Az egész „Izrael története” nem kezdődhet korábban, mint Omri királysága Északon. Ahogy P.R. Davies-t ismerem: nem butaság mindez, hanem nagyon is logikus premisszákon alapul: Davies „minimalista” módon csak azt fogadja el történeti tényként, amiről konkrét történeti dokumentum fennmaradt – és itt kétségkívül az asszír dokumentumok jelentik a legfontosabb támpontot számunkra, hiszen Izrael megjelenését a világpolitikában ezek jelzik először. A tell-dáni felirat kapcsán azonban hirtelen parázs vita alakult ki a szaktudósok között: hiszen Biblián kívüli feliratban itt jelentkezett először Dávid neve – ha tényleg őt jelenti a *bét dáwid*. A sheffieldiek (sőt, néha még a francia svájciak is) minden áron bizonyítani akarták, hogy egyáltalán nem Dávid királyról van szó; a *bajit* nem szükségszerűen jelent dinasztiaát, jelenthet egyszerűen házat is, s egy Dávid nevű ember házatól nem kellene ilyen nagy jelentőségű bizonyítékot várni. Persze aztán igen kellemetlen lett a felirat második felének fölfedezése, ahol már pontosítva van: igenis dávidházi királyok említése a téma – a kérdés eldőlt⁴⁸. A vita mindazáltal megdöbbenően éles hangú polemizálást eredményezett a nemzetközi szakirodalomban⁴⁹.

Az izraeli tudósok általában a „minimalisták” ellen polemizáltak; ne gondoljuk azonban, hogy Izraelben nem jelentkezhettek hasonló nézetek. I. Finkelstein gondolataira nem csak azért térünk ki, mert egy részük magyarul is olvasható, hanem azért is, mert az utóbbi két évtized egyik legjelentősebb régészéről van szó. Most megjelent könyve mindazáltal már most elavult teóriát tartalmaz. Finkelstein megpróbálja kétszáz évvel későbbre datálni Hácór és Megiddó eleddig salamoninak tartott építkezéseit. A támpontot ehhez ismét a kerámiák datálása révén nyeri Finkelstein: a műkénéi bikróm kerámia jelenlétének hiánya Palesztinában egy másik időszámítást is lehetővé tesz, így a kronológia majdnem kétszáz évvel későbbre csúszhat – ez esetben pedig a salomoni építkezések tévesek. Bár Finkelstein nem P.R. Davies követője, de ő is azt mondja, hogy Akháb, maximum Omri építkezéseit kell látnunk Hácórban és Megiddóban. *Adieu* dávidi királyság! – A bikróm kerámia hiányzásától függetlenül is úgy gondolja Finkelstein, hogy az Északi Ország rész (Izrael) fontossága messze fölülmulta Júdáét. Erre következtet abból, hogy – szerinte – a felszínutatások révén fölmérhető a lakott települések száma, sőt megközelítőleg még a lakosság számát is meg lehet határozni. Júda Dávid és Salamon korában ugyan bizonyítottan létezett, de nem képviselt akkora lélekszámot, hogy jelentősebb hatalmi koncentrációt föltételezhetnénk felőle.

⁴⁶ Lásd A. Hurvitz, *Dating the Priestly Source in the Light of the Historical Study of Biblical Hebrew*, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 100 (1988), Suppl., 88kk.

⁴⁷ *In Search of Ancient Israel*, Sheffield: Academic Press, 1992.

⁴⁸ A vitát jól ismertette magyarul Egeresi László Sándor: *A dáni órárm felirat*, in: Tenke Sándor/Karasszon István (szerk.), *„Fölbuzog szívem szép beszédre”*, Budapest, 1997, 43-60. – A kérdés lezárásaként olvashatja valaki a szaktekintély, W. Dietrich cikkét: *Der Name „David” und seine inschriftliche Bezeugung*, in: *Von David zu den Deuteronomisten. Studien zu den Geschichtsüberlieferungen des Alten Testaments*, Stuttgart: Kohlhammer, 2002, 74-87.

⁴⁹ Amint várható volt, Oxford itt is visszalótt Sheffieldnek, lásd J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East*, persze, tudományos vitáról van szó, nem olcsó személyeskedésről, hiszen a könyv Sheffieldben jelent meg: Academic Press, 1998.

Ezzel már érintettük is az archeológia kérdését. A „bibliai archeológia” az elmúlt száz évben dédelgetett tudomány volt az Ószövetség vizsgálatában, s azt, aki esetleg valamilyen archeológiai eredmény ismeretében lemaradt, szükségszerűen elavultnak, ne mondjuk, túlhaladottnak tekintették. Ma pedig már ennek a kifejezésnek is kockán forog a léte. A hatvanas évekre tűnt rendezettnak a helyzet régészet és írásmagyarázat között, amit igen fontos könyvek jeleztek: Kathleen M. Kenyon németül is megjelent könyve: *Archäologie im Heiligen Land*⁵⁰, vagy W. Bardtkénak az NDK-ban is megjelent (ezért Magyarországon viszonylag nagyobb hatású) könyve: *Bibel, Spaten und Geschichte*⁵¹; ide számíthatjuk a D.W. Thomas által kiadott kötetet is: *Archaeology and Old Testament Study*⁵². Időközben, persze, egy új generáció nőtt fel Izraelben; míg az első generáció jó kapcsolatban volt a teológusokkal (lásd pl. P.L. Lapp és Y. Yadin, valamint V. Fritz és Y. Aharoni, hogy csak példákat említsünk), addig az új izraeli archeológia teljesen függetlenedett a teológiától. 1975-ben az E. Stern és M. Avi-Yonah által kiadott négykötetes *Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*⁵³ még a régi stílusban összegzi az ásatások eredményeit. Utána viszont gátszakadás történt az addig is széles mederben hömpölygő kutatás történetében. Előtérbe kerültek a természettudományos módszerek, s egyre inkább olyan kérdések kezdtek dominálni, amelyeknek immár nem is volt bibliai vonatkozása⁵⁴. Nem véletlen, ha W. Dever, a klasszikus észak-amerikai bibliai archeológia legjelentősebb képviselője, 1988-ban már azt javasolja, hogy inkább palesztin archeológiáról beszéljünk – ennek csak kis szelete az, amit eladdig „bibliai archeológiának” neveztek. Nyilván nem csak elnevezés kérdése ez, hanem hatalmas szemléleti változást is tükröz. A jelen sorok írója 1984-ben járt archeológiai kurzuson Izraelben, s már akkor érezte, hogy a hagyományos bibliai archeológiát súlyos vádakkal illetik: ami nem bizonyítja a Biblia tartalmát, azt egyszerűen eldobják, sokszor meg is semmisítik. Valóban bizarr helyzet állt elő: egy ezerötyszáz éves régiségtani emlék már nem számított értéknek Izraelben – gondoljunk arra, hogy mit jelentene ez Európában! Az eredmények gyorsan jelentkeztek: rögtön feltűnt a szakembereknek, hogy micsoda óriási hibát követett el a klasszikus bibliai archeológia, amikor azt remélte, hogy a késő bronzkori városok kiasásával meg fogja tudni világítani az izraeli honfoglalás kérdését. A viták Megiddó, Hácór, Jerikó és más városok esetén ma már naiv hiszékenységnak tűnnek: nem valószínű, hogy a megszülető Izrael olyan erős lehetett volna, hogy rögtön a legerősebb városokat tudja elfoglalni! Ráadásul azóta már azt is tudjuk, hogy a késő bronzkor városállam-rendszerének összeomlása nem egy idegen erő megjelenésének tudható be, hanem hosszabb gazdasági és társadalmi krízis eredménye volt; az okokat hosszan kutathatjuk, de annyi bizonyos, hogy a klíma megváltozása felelős ezért az egész Szíriát-Palesztinát érintő krízisért.⁵⁵ Annál fontosabb viszont, hogy a vidék felkutatásával érjük tetten az új populációt – már ha egyáltalán volt! A hetvenes években N.K. Gottwald már úgy gondolta, hogy nem külső erő, hanem egy belső forradalom (a város és a falu ellentétéből eredő társadalmi változás⁵⁶) volt felelős az izraeli honfoglalásért. Az izraeli falu kutatásával sajátosan új társadalom⁵⁷

⁵⁰ Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1967.

⁵¹ Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971².

⁵² Oxford: University Press, 1967.

⁵³ I-IV, Oxford/Englewood Cliffs: University Press/Prentice Hall, 1975-1978.

⁵⁴ A változásokat lásd P.R.S. Moorey könyvében ábrázolva: *A Century of Biblical Archaeology*, Louisville: Westminster/John Knox Press, 1991.

⁵⁵ Rövid, de jól érthető összefoglalóul lásd V. Fritz, *Die Entstehung Israels im 12. und 11. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart: Kohlhammer, 1996, 66kk. A Mazar 1990-ból származó archeológiai összefoglalója ugyan nézeteiben lényegesen konzervatívabb, de az anyag összefoglalása bámulatra méltó: *Archaeology of the Land of the Bible*, New York: Doubleday. Az említett klimatikus változást talán legszebben E.A. Knauf írja le: *Die Umwelt des Alten Testaments*, Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 1994, 106kk.

⁵⁶ *The Tribes of Yahweh*, New York: Maryknoll, 1979 (1985³).

⁵⁷ Aligha lehet véletlen, hogy az izraeli település leírása felé élénk érdeklődés fordult. A régi nézetet még L. Rost képviselte: *Die Stadt im Alten Testament*, *ZDPV* 97 (1981), 129-138. Ezután azonban három monográfia is

megjelenését dokumentálhatta a régész, s a hozzá kapcsolódó egyéb újszerű materiális emlékek ismét arra indítottak némelyek, hogy egy új populáció megjelenését kössük hozzájuk: a gabonásító megjelenése, a nagy peremgalléros gabonakorsó, a faluk sajátos alaprajza, valamint a négy helyiségből álló ház sokakat arra indított, hogy itt, vidéken érzük tetten az izraeli honfoglalást.⁵⁸ Ugyan ezeket a gondolatokat már túlhaladottnak tekinthetjük: V. Fritz 1996-os összefoglalójában érthetően előtárja, hogy az ilyen materiális emlékekből nem lehet egyértelműen új etnikumra következtetni.⁵⁹ A tagadás oly messze is elment, hogy némelyek az izraeliek új etnikumként kezelését is visszautasítják; az izraeliek tulajdonképpen kánaániak! Vajon ki más tehette ezt a bombasztikus kijelentést, mint N.P. Lemche – Koppenhágából?!⁶⁰ Azóta nyilvánvaló, hogy itt már a ló másik oldalára estünk át. Újabban azt vallják, hogy egy etnikai közösség létét indirekt módon bizonyíthatunk, ha sikerül a homogén települések egymás közötti kapcsolatait kereszt-referenciával is ellátnunk; nyilvánvaló ugyanis, hogy valami oka kell legyen annak, ha tíz-húsz település nem csak kétoldalú kapcsolatot tart fenn egymással, hanem egymástól függetlenül keresztirányú kapcsolatokat is ki tudunk mutatni – példaként gondoljunk arra, hogy ezzel a módszerrel szerb területen élő szlovák településeket utólag is bizonyítani lehet, de magyar példával élve: a bácskai kunok létét is tökéletesen bizonyíthatjuk (vagy bizonyíthattuk még néhány évtizeddel ezelőtt)⁶¹. Az mindenesetre bizonyos, hogy az új archeológiai eredmények új honfoglalás modelleket eredményeztek⁶² és eredményezhetnek a jövőben is; igaz, az archeológia önállósodását a bibliatudós is kénytelen akceptálni.⁶³

Nyilvánvaló, hogy mindennek jelentős befolyása volt az óizraeli vallástörténet megírására is. Érdekes, hogy bár bibliai teológiák is jelentek meg szép számmal, ezek jelentősége még sem akkora, mint amekkorát elvárhatnánk. Miként várható, R. Rendtorff⁶⁴ teológiája igen erősen épít a zsidósággal való párbeszédre; O. Kaiser⁶⁵ teológiája inkább régi vágású, hiszen a német teológusok példás filozófiai műveltségét párosítja az újabb kutatások összefoglalásával; W. Brueggemann⁶⁶ az amerikai irodalmi hermeneutikával folytat párbeszédet; E. Gerstenberger⁶⁷ pedig úgy tűnik öregkorában inkább azt kívánja demonstrálni, hogy dél-amerikai kirándulása ellenére is helye van a német szakirodalomban. H.D. Preuß

született: F.S. Frick, *The City in Ancient Israel*, Missoula: Scholars Press 1977 volt az „auftakt”. C.H.J. de Geus, *De Israëlitische stad*, Kampen: Kok, 1984, valamint V. Fritz, *Die Stadt im alten Israel*, München: Beck, 1990.

⁵⁸ Az új teória egyszerű és érthető kifejtését lásd: R.B. Coote, *Early Israel. A New Horizon*, Minneapolis: Fortress Press, 1990. Magyarul megkíséreltem rövid áttekintést nyújtani cikkemben: A modellek jelentősége az izraeli honfoglalás kutatásában, in: *Az Ószövetség fényei*, Budapest: Mundus, 2002, 272-293.

⁵⁹ *Die Entstehung Israels im 12. und 11. Jahrhundert*, Stuttgart: Kohlhammer.

⁶⁰ *The Canaanites and Their Land*, Sheffield: Academic Press, 1992.

⁶¹ Az mindenesetre számomra meghökkentő, hogy nincs még olyan genetikai vizsgálat, mint amilyen Szabó István Mihály könyve a Kárpát-medencéről: *A magyar nép eredete. Az uráli népek eurázsiai-amerikai őstörténete*, Budapest: Mundus, 2004. Meghökkentő eredményre bizonyítással Palesztina esetében is találkozunk, mint ahogy az említett könyv eredménye is érdekes: a magyarok a lengyelekkel, ukránokkal és a horvátokkal Európa legrégebbi genetikai állományát képviselik!

⁶² Legszebb példa erre I. Finkelstein, *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem: Israel Exploration Society, 1988. A magyar olvasó örömmel értesülhet a Gold Book kiadónál 2003-ban megjelent, N.A. Silbermanal együtt írt könyvéről: *Biblia és régészet. Az ókori Izrael történelmének két arca*.

⁶³ Ezt hangsúlyozza W. Dever is: The Impact of the „New Archaeology”, in: J.F. Drinkard, Jr./G.L. Mattingly/J.M. Miller (eds), *Benchmarks in Time and Culture. An Introduction to Palestine Archaeology*, Atlanta: Scholars Press, 1988, 337-352. Dever T.S. Kuhn forradalom-elméletére utal az „új” archeológia megjelenése kapcsán, s azt „szír-palesztin” régészetnek nevezi.

⁶⁴ *Theologie des Alten Testaments. Ein kanonischer Entwurf*, I, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1999.

⁶⁵ *Der Gott des Alten Testaments*, I-II, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

⁶⁶ *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy*, Minneapolis: Fortress Press, 1997.

⁶⁷ *Theologien im Alten Testament. Pluralität und Synkretismus alttestamentlichen Gottesglaubens*, Stuttgart: Kohlhammer, 2001.

kétkötetes műve: *Theologie des Alten Testaments*⁶⁸, egy gazdag életmű részletes összefoglalója, de ilyen minőségében inkább visszatekintés, semmint új program meghirdetése. W. Herrmann tankönyvében pedig egyenesen visszatért a történeti ábrázoláshoz – kétségkívül jó döntés ez, ha valaki tankönyvnek szánja művét!⁶⁹ Átütő sikert mindazáltal egyik műtől sem várhatunk el. Ezzel szemben óriási hatása lett O. Keel és C. Uehlinger 1992-ben⁷⁰ megjelent áttekintésének: hosszú évek ikonográfiai kutatásának eredményeként a két svájci katolikus tudós mintegy izraeli vallástörténetet írt a Palesztinában fellelt képanyag alapján. A meghökkentő mármint nem is annyira az volt, hogy a képanyag alapján másként tekint ránk Izrael (és Kánaán!) vallástörténete. Inkább azon lepődött meg mindenki, hogy a bibliai irodalomból ismert fordulópontok is egészen másutt vannak, ha a materiális emlékekre, s nem a teológiailag reflektált, kánonba foglalt iratokra tekintünk. Németországban 1992-ben újra nekigyürköztek Izrael vallástörténetének megírásához a *Grundrisse zum Alten Testament* sorozatban – először 1969 után! R. Albertz kétségkívül csodálatos kétkötetes művet tett le az asztalra, amit azóta is mindenkinek szívesen ajánlok, aki Németországba készül, hiszen a nemzetközi kutatás szakavatott összefoglalását láthatjuk benne⁷¹. A kitűnő összefoglalás kissé nehezzé tette fanyalgásomat, amit néhol igen visszafogottan azért elmondtam: adatait tekintve abszolút naprakész műről van szó, szemléletében azonban még inkább tradicionális ez az összefoglaló. Ráadásul Albertz – jó német tudósként – megpróbál tényleg mindent átfogni; ez pedig 1992-ben lehetetlen volt: az elméletek annyira szórt képet mutattak ekkor, hogy szerencsésebb lett volna egyik vagy másik mellett megmaradni. Híressé vált publikációk mutatták nem sokkal később, hogy a tudomány ekkor már rendkívül szerteágazó eredményeket ért el. Csupán a példa kedvéért említsük meg itt a K. van der Toorn, B. Becking P.W. van der Horst által szerkesztett *Dictionary of Deities and Demons in the Bible* c. újszerű lexikont⁷², vagy a volt cambridge-i, most oxfordi J. Day könyvét: *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*⁷³. Vajon van-e egyáltalán megoldás, ami segítheti a sokszerű adat, még többféle magyarázat egységbe foglalását? A megoldás egyszerűbb, mint gondoltuk; Z. Zevit 2001-ben ezzel a furcsa címmel adta meg a választ: *The Religions of Ancient Israel. A Synthesis of Parallactic Approaches*.⁷⁴ Tehát: az egységes izraeli vallás képzetét nyugodtan föladhathatjuk; az egységesítés csak a teológiai reflexió eredménye, nem pedig eleve adott tényező. Zevit nem a Biblián orientálódik, ha izraeli vallástörténetet ír, hanem kifejezetten a materiális emlékeken, s nagyban épít a feliratos anyagra. Logikus, bár eléggé merész (ám szerintem helyes döntés) az egységes izraeli vallástörténet képének föladása. Ha emlékezünk: korábban, a hetvenes évek során divat volt az egyes irányzatokat konkurens áramlatokként fölfogni⁷⁵. P.D. Hanson könyve, *The Dawn of Apocalyptic*⁷⁶, óriási hatású volt, nem csak Amerikában, hanem Európában is is: ő a fogság utáni papi és prófétai vonal harcát látja lecsapódva a fogság utáni kanonikus irodalomban.

⁶⁸ Stuttgart: Kohlhammer, 1991.

⁶⁹ W. Herrmann, *Theologie des Alten Testaments. Geschichte und Bedeutung des israelitisch-jüdischen Glaubens*, Stuttgart: Kohlhammer, 2004.

⁷⁰ *Göttinnen, Götter und Gottessymbole. Neue Erkenntnisse zur Religionsgeschichte Kanaans und Israels aufgrund bislang unerschlossener ikonographischer Quellen*, Freiburg: Herder, 1992. – Üdvözlendő, hogy ehhez az új témához Xeravits Géza szerkesztésében egy magyar nyelvű gyűjteményes munka is megjelent: *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, Budapest: L'Harmattan, 2005.

⁷¹ *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit, I-II*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992. Két év múlva már az angol fordítás is megjelent: *A History of Israelite Religion in the Old Testament Periods*, Louisville: Westminster/John Knox Press, 1994.

⁷² A híres *DDD* először a 1995-ben a Brillnél jelent meg, Leidenben.

⁷³ Sheffield: Academic Press, 2000.

⁷⁴ London-New York: Continuum.

⁷⁵ Erről az irányzatról éppen egy Coetus ülésén számoltam be: *Konkuráló spiritualitások az Ószövetségben*, in: *Az Ószövetség fényei*, Budapest: Mundus, 2002, 243-253.

⁷⁶ Philadelphia: Fortress Press, 1975.

R.R. Wilson⁷⁷ a fogság előtti próféták között lát óriási különbséget: az efraimi *nábi* és a júdai *hóze* áll egymással szemben; e kettő érdekes összeütközését láthatjuk az Ám 7,10kk-ben. Hasonlóképpen szembenálló „pártok” vetélkedését látja M. Smith⁷⁸ Izrael vallástörténetében, s szerinte az olyan mozgalmakban, mint a jósiási deuteronomiumi reform, a „Yahwe-Alone-Party” győzedelmeskedett. Érdekes azonban megjegyeznünk, hogy tényleg átfogó bibliai teológiai, vagy átfogó vallástörténeti ábrázolása az említettek közül csak Hanson vállalkozott⁷⁹; ez a vállalkozás bár nem maradt hatás nélkül, mégis jóval kisebb volt, mint előző könyve esetében. Zevit, ha jól látom, a fentiekből csupán M. Smith tételét veszi át, s azt is csak azért, hogy megmagyarázza: hogyan állhatott elő Izrael vallásaiból egy relatíve egységes teológia? A nagy alakú, 800 oldalas mű először a beszélő emlékeket veszi elő: a kultushelyek architektúrájából következtet a kultuszban részt vettek vallására. Ezután az érinthető hitet tárgyalja: a fennmaradt egyéb materiális emlékek árulkodását használja fel Izrael vallásának a rekonstruálására. Ezután a feliratok jönnek (amelyek már korábban oly sok fejtörést okoztak a vallástörténészeknek). A következő fejezet a társadalmi és történeti helyzet leírásából következtet a vallásra, majd úgy gondolja Zevit, hogy annak is figyelmet kell szenteljünk, hogy miként tekintettek más vallások és népek adeptusai Izrael vallására. Az utolsó vizsgálat Isten neveit illeti. – Aligha gondoljuk, hogy Zevit az utolsó szót mondta volna ki Izrael vallástörténetében; annál inkább azonban, hogy az első jelentős olyan műről van szó, amelyik nem kizárólag bibliai anyagon orientálódik (amelynek, persze, a Biblián kívüli anyag csupán illusztrációja lenne). A hangsúlyeltolódást nem lehet nem észrevenni, s igen valószínű, hogy ez már végleges marad.

Nyilván nem lehet szó nélkül hagyni a számítógépes technika előretörését sem az ószövetségi tudományokban. A Bibliához computer-programok jelennek meg: Bible Windows, Bible Works, vagy a hollandiai Quest több kiadásban is. Olyan tanulmányok látnak napvilágot, amelyek a hagyományos bibliatudós számára eléggé mehökkentőek. Csak hogy egy példát említsek: A.J.C. Verheij könyvének a címe: *Bits, Bytes, and Binyanim*⁸⁰. Többen arról beszélnek, hogy a számítógép olyan új lehetőségeket nyit meg a kutatás előtt, amilyenekről még nem is álmodhattunk.⁸¹ Ha jól látom mindazáltal, első sorban az adatfeldolgozás terén vannak nagy lehetőségei a számítógépes kutatásnak, de a héber mondattan terén is több értékes tanulmány született „computer assisted” módon.⁸² Mindez azonban távolról sem jelenti, hogy áttörő változást okozott volna a computer a kutatás történetében; inkább csak a technikai segítségnyújtást veszik a tudósok örömmel igénybe. Tehát: számítógéppel könnyebb könyvet írni, folyóiratot kiadni, terjeszteni, s rövidebb a tudományos eredmények átfutási ideje. Az is igaz, hogy az elektronikus levelezés, az Internet meggyorsítja az információk áramlását, s így a hírek jobban eljutnak egyik helyről a másikra – igaz, az érem másik oldala pedig az, hogy az információ hihetetlen módon megsokasodott, tehát a szaktudós dolga mégsem könnyebb! Az adattárolás kis helyen is megtörténhet, hiszen

⁷⁷ *Prophecy and Society in Ancient Israel*, Philadelphia: Fortress Press, 1980. Erről is megpróbáltam értesíteni a magyar olvasóközönséget *Próféták Északon és Délen* című cikkemben, in: *Az Ószövetség fényei*, Budapest: Mundus, 2002, 206-213.

⁷⁸ *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, New York: Columbia University Press, 1971.

⁷⁹ Csak német fordításban ismerem: *Das berufene Volk. Entstehen und Wachsen der Gemeinde in der Bibel*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1993. Eredeti: *The People Called. The Growth of Community in the Bible*, San Francisco: Harper & Row, 1986.

⁸⁰ Az alcím azonban már jobban érthető: *A Quantitative Study of Verbal Lexeme Formations in the Hebrew Bible*, Leuven: Peeters, 1999.

⁸¹ Erről az amsterdami Vrije Universiteit informatikus csoportja (Werkgroep Informatica) 1998-ban konferenciát szervezett. A konferencia anyagát C. Hardmeier, W.-D. Syring, J.D. Range és E. Talstra adta ki: *Ad fontes! Quellen erfassen – lesen – deuten. Was ist Computerphilologie?* Amsterdam: VU University Press, 200.

⁸² Lásd például E. Talstra cikkét: *Clause Types and Textual Structure. An Experiment in Narrative Syntax*, in: E. Talstra (ed.), *Narrative and Comment. Contributions Presented to Wolfgang Schneider*, Amsterdam: Societas Hebraica Amstelodamensis, é.n. (1995), 166-180.

egy olyan fontos mű, mint az *Anchor Bible Dictionary* már egy kis compact disken is kapható, de így van ez a 3. kiadású *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* esetében is. Egy tényéri lemezen elfér egy olyan fontos kommentár-sorozat, mint a Word Biblical Commentary! Óriási dolog, hogy a tübingeni egyetem könyvtárából e-mailen keresztül könyvtárainkból hiányzó cikkeket meg lehet kérni; a cikk postán érkezik és mi a bankszámlánkról Interneten keresztül fizethetünk elfogadható árakat. Az még sajnós nem igazán működik, hogy Internetről tudnánk kutatási anyagot gyűjteni. Internetes újság ugyan van, sőt az intézmények szerverei tárolnak fontos anyagokat is, de ha valaki egy tanulmányt ír, akkor mindezt kevésnek fogja tartani. Röviden: a kutatás maga nemigen változott; ugyanúgy dolgozunk, mint eddig – csak lényegesen gyorsabb tempóban. Az időközi mérleg, az időről időre adandó áttekintés, kiértékelés ezért sokkal fontosabb, mint valaha.

Karasszon István